

STJEPAN DAMJANOVIĆ

Hrvatskostaroslavenski

U svojoj je poznatoj i često navodenoj raspravi *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*[1] Josip Hamm ovako podijelio indigenu hrvatsku redakciju staroslavenskoga jezika: 1. *do sredine XIV stoljeća (slobodan i neprisiljen, spontan razvitak prema starim predloščima)*, 2. *od sredine XIV stoljeća, od Pašmanskoga brevijara i brevijara Illirico 5/6, do prvih štampanih glagoljskih knjiga (revizija tekstova uz istodobno osvježavanje jezika) i 3. svršetak XV stoljeća i prve godine XVI stoljeća (prilagođavanje novim vremenima, pokušaj normiranja književnog jezika za štampana glagoljska djela)*. [2] Iste 1963. pojavilo se i drugo izdanje poznate Hammove *Staroslavenske gramatike*[3] u kojoj je više pažnje posvetio paleografskim značajkama i ponudio periodizaciju hrvatskoglagoljskih tekstova s obzirom na njih. Potrudio se da razjasni razliku između *redakcije* i *recenzije*, pa je prvu odredio kao nenamjerno, spontano, a drugu kao hotimično, namjerno mijenjanje kanonskoga staroslavenskog teksta. I on i drugi kao redakcijske osobine navode npr. promjenu stražnjega nazala (ǫ) u *u* ili jeryja (y) u *i* i sl. To su osobine koje se provlače kroz cijele tekstove pa o spontanosti ne može biti ni govora. Istina je da u redakcijskim tekstovima nalazimo i spontanih odstupanja od klasične staroslavenske norme, ali to su ona koja obično ne spominjemo kada normu koje redakcije opisujemo. Neka su, međutim, postala dio novouspostavljene (redakcijske) norme, ona su posljedica svjesnoga autorova odnosa prema tekstu. Većina ih je, vjerojatno, ušla u svijest nakon dugotrajnijega nesvjesnoga mijenjanja, ali tekstovna zasvjedočenost nije takva da bismo te procese mogli dobro dokumentirati. Termin *recenzija* trebalo bi, po mojem mišljenju, rezervirati za tekstove nastale u pisarskim središtima koja su imala svoju normu i relativno je rigorozno provodila. Uz malu nategu mogli bismo uz *redakciju* vezati strukturalističko određenje norme, a uz *recenziju* određenje kodifikacije.

Zanimljivo je i pitanje kako su redakcije uopće nastale. U paleoslavističkoj literaturi prilično je slaganje o tome da je staroslavenski bio književnim jezikom na vrlo širokom terenu i da su se tekstovi toga jezika počeli različito čitati. Još je 1929. Nikolaj Durnovo tvrdio da su Rusi stražnji nazal (ǫ) čitali kao *u*. [4] Slične se tvrdnje ponavljaju do naših dana, ali mislim da bi valjalo s njima biti oprezan. Naravno, u različitim se sredinama i vremenima moglo svakako čitati, ali ne bi trebalo smetnuti s uma da je staroslavenski bio posvećen uporabom na oltaru, da je dakle imao ugled liturgijskoga jezika i da je svatko tko ga je učio naučio i neka izgovorna pravila. To se moglo naučiti ne samo u pisarskim središtima nego je i plovani u seoskom kaptolu mogao poučiti svoje žakne. Uostalom, kada danas učimo staroslavenski, mi jat (ĕ) u starim tekstovima ne realiziramo u skladu s normom u svom standardu ili u svom govoru, nego po određenim pravilima za koja držimo da pripadaju staroslavenskom jeziku. Tako je i s nazalima, jeryjem, jerovima. I stari su tako činili pa s nesvjesnim utjecajem piščeva govora ne treba pretjerivati. [5]

Kad opisujemo pojedine redakcije, navodimo do desetak njihovih osobina, a sva – i pri opisu najstarijih redakcijskih razdoblja – spomenuta određenja dobro funkcioniraju jer zapravo samo nabrojimo razlike prema klasičnom staroslavenskom. [6] No kadšto čitamo i drukčija određenja, pa npr. Hamm kaže da su *od oblika karakteristični za (najstariji) hrvatski tip različni aoristi*. [7] Time konstatiramo podudarnost, a ne razliku u odnosu prema klasičnom staroslavenskom. Naravno, hrvatsku redakciju čini i ono isto i ono različito u odnosu prema najstarijem slavenskom

književnom jeziku, ali konstatacije o podudarnostima tu imaju smisla samo ako to hrvatsku inačicu staroslavenskoga čini drukčijom od neke druge inačice u kojoj se razlika među aoristima ne čuva dobro. To dalje znači da potpunoga opisa nema bez poznavanja stanja u svim redakcijama. Kada se opisuje najstarije razdoblje hrvatske redakcije, obično se navode ove osobine: 1. zamijenjeni su nazalni samoglasnici, prednji je prešao u *e* ili *a*, a stražnji *u*; 2. samoglasnik *jery* zamijenjen je samoglasnikom *i*; 3. izjednačili su se jerovi (uslijed depalatalizacije u XI. st.), a u najstarijim hrvatskostaroslavenskim tekstovima izričito prevladava *jor*, koji je kasnije zamijenjen štapićem, i apostrof; 4. glagoljični grafem *šta* (𐌽) ostvaruje se u hrvatskoglagoljskim tekstovima kao *ć*, *šć* i rijetko kao *št*. Što imamo od tekstova iz toga prvoga razdoblja?[8] I naši i inozemni paleoslavisti navode uvijek *Bečke listiće* (XI/XII. st.) i dva odlomka apostola iz XII. st. (*Mihaničević*, *Grškovičević*) te u novije vrijeme *Bašćansku ploču* i *Splitski odlomak misala*. Postavlja se pitanje zašto se ne spominju drugi tekstovi iz toga vremena koje je Eduard Hercigonja nazvao razdobljem fragmenata. Ili ih njihove jezične osobine isključuju iz hrvatskostaroslavenskoga ili premalo znamo o njihovu jeziku? Počnimo s epigrafskim hrvatskim glagoljičnim tekstovima koje se spontano, zbog siromaštva tih tekstova, isključuje iz ovakvih razmatranja, naravno osim *Bašćanske ploče*.^[9] Za čuvenu kraljevsku ploču iz Baške već je pokazano da je pravi predstavnik hrvatskostaroslavenskoga jezika,^[10] a ovdje bih samo konstatirao ovo. Ako bismo riječ po riječ s Ploče omjeravali o starohrvatsku jezičnu normu, našli bismo puno narušavanja (*azъ, svetaja, svetuju, svetago, obladajućago, svoeju, živetъ*, jerovi na svim mjestima gdje po staroslavenskoj normi moraju biti, *jat* nezamijenjen). Ako bismo omjeravali o normu klasičnoga staroslavenskoga, opet bi bilo odstupanja (svi su nazali zamijenjeni, osim onoga u 4. retku u riječi *svoę* – to je jedan od rijetkih zapisanih nazala u našoj glagoljičnoj tradiciji, prezent *poreče*). Omjeravanje o normu prve faze hrvatskostaroslavenskoga jezika pokazuje vrlo uredan tekst i zapravo su samo dvije riječi izvan te norme: spomenuto zamjeničko *svoę* možemo smatrati arhaizmom, a prezent *poreče* ulaženjem osobina piščeva govora. Naravno, ukoliko bi se naprimjer uspjelo dokazati da *poreče* nije prezentski nego aoristni oblik, bio bi posve u skladu s tom normom. Ovako ili onako riječ je o tekstu koji je u cjelini napisan na besprijekornom hrvatskostaroslavenskom jeziku. Za druge naše epigrafske tekstove (*Plominski natpis*, *Valunska ploča*, *Krčki natpis*, *Jurandvorski ulomci*, *Grdoselski ulomak*, *Senjska ploča*, *Plastovski ulomak*, *Kninski ulomak*, *Supetarski ulomak*) već smo konstatirali da nude vrlo ograničen broj riječi, ali se može dokumentirano tvrditi da se ni jedna u cjelini ispisana riječ ne protivi normi prve faze hrvatskostaroslavenskoga jezika. ^[11] To također vrijedi i za *Bečke listiće*,^[12] s tim što se u njima javlja štapić, a samo bi precizno proučavanje drugih tekstova pokazalo je li taj štapić početak norme za iduće razdoblje ili se nalazi i u drugim tekstovima. Spomenut ćemo *Bašćanske ostriške*, *Krakovski odlomak misala*, *Kukuljevičević odlomak misala*, *Birbinjski odlomak misala*, *Londonski odlomak brevijara*, *Ljubljanski homilijar* itd. To nije raskošan korpus, ali je veći od ukupnih korpusa crkvenoslavenskih tekstova drugih katoličkih Slavena i valjalo bi ga proučiti upravo s obzirom na uklopljenost u normu prve faze hrvatskostaroslavenskoga.^[13] Ta proučavanja pokazala bi nam kako pojedini tekst poštuje normu, ali bismo nakon njih možda dobili i neki novi kriterij, neki novi element te norme. Kao što smo spominjali u prvom tekstu u ovoj knjizi, počeli smo s preciznim sintaktičkim istraživanjima (Mihaljević) koja će, vjerujem, potaknuti nova. Jer baš na prijelazu u drugo razdoblje hrvatskostaroslavenskoga primjećuju se promjene u poretku riječi i u rekciji, pa npr. konstrukcije *ne bê iže smutilъ bi, aće bi ne uničizili me* zamjenjuju *ne bê iže bi smutilъ i aće bi me ne uničizili*, konstrukciju *ne vъzdviglъ bimъ sulice moee* u konstrukciju *ne vъzdviglъ bimъ sulicu moju* itd. ^[14]

Uopće, što se glasovne razine tiče, unatoč činjenici da sigurno uvijek ima prostora za poboljšanja, možemo s puno sigurnosti ispisati najvažnije značajke ne samo najstarijega razdoblja nego i cjeline hrvatskostaroslavenskoga. Dosadašnji rezultati na tom planu najsigurnije su uobičajeni

u Mihaljevićevoj generativnoj ekspertizi glasovnog sustava hrvatskoglagoljskoga korpusa.[15] Spominjali smo već i radove koji uvećavaju naša znanja o leksiku.

Kada ne brojimo, onda prevladava dojam da u svim jezičnim pojedinostima nalazimo raznolika rješenja pa kadšto ne uočavamo odnose među njima, tj. ne vidimo što je uobičajeno, a što sporadično. Uzmimo npr. tablicu o pisanju jerova na kraju riječi: vidljivo je da je ispuštanje znakova za jerove tako rijetko da ga možemo držati nehотиčnom pogreškom, da je pisanje štapića tako prevladavajuće da ga moramo držati normom (od 16 proučenih tekstova u njih 14 prevladava takav način pisanja, u čak 9 takvo rješenje prelazi 90%, a čak u 13 više od 80%),[16] a pisanje apostrofa svjestan je individualni otklon od prevladavajuće prakse koji možemo tumačiti i drukčije: kao drukčiju praksu (školu).[17]

Držim da bismo morali, barem za neke jezične razine, iz brojnih radnji iznjedruti opis (»monografski«) hrvatskostaroslavenskoga. Ne treba nas obeshrabrivati činjenica da su dijelovi korpusa neistraženi. Kada ih istražimo, možda ćemo samo obilnije oprimirati već izvedene zaključke, a možda ćemo te zaključke korigirati. Svakako, nećemo biti u situaciji da neprekidno pišemo ocjene u kojima će nosive riječi biti »otprilike«, »vjerojatno« ili u kojima ćemo preciznije uvijek iznova očekivati od budućih istraživanja.

Dosadašnja nam nude dovoljno podataka da s velikom sigurnošću možemo npr. reći da se prezent glagola oblikuje morfemima *-u*, *-ši*, *-t*; *-m*, *-te*, *-t*; *-vê*, *-ta*, *-te*, da je stanje s aoristima slično kao i u klasičnom staroslavenskom, što vrijedi i za imperfekt uz napomenu da je stezanje gotovo redovito, sustav participa zadržao je svoju razvedenost i način tvorbe (uz promjene nazala i drukčiju realizaciju grafema *šta*) i sl. Imenička sklonidba dobro čuva opoziciju po palatalnosti (a tek bi trebalo primjerima dokazati Hammovu tvrdnju da čuvanje te opreke bitno ovisi o tome čuva li se ta opozicija u govoru kraja u kojem se tekst piše ili prepisuje[18]), konsonantske promjene uspješno odolijevaju utjecajima glavnih i sl. Mogli bismo nastaviti s nabranjem koje bi ponudilo opširniji i precizniji opis hrvatskostaroslavenskoga, nego što nam nude sadašnji, pogotovo udžbenički, opisi. Najvažnije je međutim to da sve češće dobivamo radove koji unapređuju naše znanje: dok sam redigirao ovu knjigu, čitao sam doktorski rad Sofije Gadžijeve *Morfonologija prezentske paradigme u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku* (Zagreb 2007) u kojoj se nude novi sigurni kriteriji i elementi za razlikovanje hrvatskostaroslavenskoga od klasičnoga staroslavenskoga i, prema tome, omogućuje bolji opis naše inačice prvoga slavenskoga književnog jezika. Takvi radovi pokazuju i što je uvjet za napredak: dobro poznavanje relevantne teorijske literature i vrlo precizno istraživanje dobro odabranoga korpusa.

Ako bismo saželi ulogu hrvatskostaroslavenskoga u srednjovjekovnoj hrvatskoj kulturi, mogli bismo reći da je do kraja XIII. st. služio kao književni jezik jer ga nalazimo i u beletristici i u pravnim tekstovima a ne samo u liturgijskim. Od toga vremena reducirat će svoje funkcije i postat će liturgijskim jezikom, ali će se ugrađivati u hrvatsko-staroslavenski. Od XVI. st. do Drugoga vatikanskoga koncila zadržat će ulogu liturgijskoga jezika, a uloga i značenje bit će mu smanjeni zahvaljujući slabljenju materijalnih resursa hrvatskih glagoljaša. Obično se kao kraj njegova prirodna razvitka uzima *Brozićev brevijar* iz 1561. Naime, poslije toga brevijara nova glagoljska knjiga bit će otisnuta tek 1631. Bio je to *Levakovićev misal* otisnut u Rimu troškom Propagande nakon mnogih traženja, diplomatskih, biskupskih i sinodalnih intervencija, pokušaja, dogovora, priprava.[19] Nova je situacija uvjetovana svjetskim događajima: u Rimu je 1595. sklopljena, a u Brestu 1596. proglašena *Brestovska unija* kojom su Kijev i sva Rutenija sjedinjeni s Rimom. God. 1622. utemeljena je *Congregatio de propaganda fide* sa zadatkom da širi katolicizam. U tim uvjetima u Rimu je velika zainteresiranost za istočnoslavenski svijet, pa je odlučeno da se napravi misal za sve katoličke Slavene koji će biti po volji Ukrajincima. Oni u tom pogledu imaju odlučujuću riječ u Rimu, pa iako je posao u oblikovanju misala povjeren hrvatskom franjevcu Rafa-

elu Levakoviću, »zadnja ruka« bila je ona Metodija Terleckoga. Rusifikacija (»ukrajinizacija«) se provodila redovitim izdavanjem novih i zabranom uporabe prijašnjih liturgijskih knjiga. Drugo izdanje svojega misala Levaković je sam priredio 1648, treće izdanje splitski kanonik Ivan Paštrić 1706. (koji nije ništa mijenjao), a četvrto Matej Karaman i Mate Sović 1741. (još radikalnije rusificirano). Izrazito su rusificirana i izdanja časoslova 1648. (Levaković – Terlecki) i 1688. (Paštrić).[20] Hrvatski glagoljaši nisu prihvaćali objašnjenja da su potrebne jedinstvene liturgijske knjige za sav katolički slavenski svijet i ta su rusificirana izdanja izazvala njihovo nezadovoljstvo i udaljavanje puka od tradicije liturgijskoga slavenskog jezika.

Kako je izgledao taj jezični idiom, pokazat će nam dio teksta poznate pjesme *Stala majka pod raspelom*:

*Bolezniva mati staše
blizu kresta i plakaše
vnegda sinu visiti
k̄b neē dušu skorbêću
sêtujuću i tužaću
ostrij velmi proide mečb
o kolb bēše oskorblena
i pečalna preblažena
ona mati Edinca!
ēže skorbê i tužaše
blaga mati gdi vidêše
sina muki častnago...[21]*

Pojedine riječi i njihovi oblici (*kresta*, *neē*, *skorbêću*, *oskorblena*, *ostrij*) potvrđuju nastojanje da se tekst rusificira, a detaljnija bi analiza pokazala da je tekst na kome se to čini – hrvatskoglagoljski.[22]

O shvaćanjima književnoga i neknjiževnoga jezika u XVI. stoljeću zanimljivo svjedoči pismo koje je 1563. kamerlengu Svete Stolice kardinalu Cornaru uputio zadarski nadbiskup Mutius Callinus *o drevnom i sveopćem običaju da se u svoj Dalmaciji izvan grada služba Božja obavlja na starom slavenskom jeziku (lingua Sciava antica)*. [23]

Biskup vrlo dobro razlikuje idiome pa za staroslavenski kaže da *nije narodni ni materinski jezik onih naroda; čak im je nejasan kao našim neukim Talijanima latinski*. [24]

Takve reakcije pokazuju da je hrvatskostaroslavenski od davnina na hrvatskom tlu imao ulogu sličnu latinskome, ili točnije: samo je latinski u starijim razdobljima hrvatske kulture imao veću ulogu od hrvatskostaroslavenskoga. Vrijeme rusifikacije (Vanda Babić upotrebljava točniji termin – »vzhodnoslovanizacija«) hrvatskostaroslavenskoga poklapa se s vremenom sveslavenskih ideja među Hrvatima. Uvjerenje da su svi Slaveni jedan narod pogodovalo je traženju zajedničkoga književnojezičnoga idioma, pa su tim nastojanjima svoj prinos dali i Hrvati, npr. Šime Budinić (1530/35–1600), Juraj Križanić (1617/8–1683) i dr. koji su, nužno i logično, u taj zajednički idiom pokušavali ugraditi i jezične elemente hrvatskoga i staroslavenskoga jezika. I u vrijeme nastanka modernoga hrvatskoga jezičnog standarda bilo je pokušaja da se osobine hrvatskostaroslavenskoga ugrade u njega. U tome je osobito uporan bio Fran Kurelac (1811–1874), predvodnik Riječke filološke škole. Svoj je jezik u znatnoj mjeri prošarao staroslavenizmima i nastojao da to i drugi čine. Nije imao uspjeha: iako su mu svi priznavali veliko majstorstvo i u pisanju i u govorništvu, i premda je bio okružen učenicima koji su ga obožavali, njegovi su se postupci svima činili prejakom i nepotrebnom arhaizacijom te nisu imali nikakva utjecaja na jezični hrvatski standard, ali su zanimljivi kao pokušaj da se kombiniranjem staroga i novoga dođe do prihvat-

ljivoga književnog jezika. Staroslavenski su elementi vidljivi u njegovu jeziku na nekoliko razina. Najuočljivije, možda, kod pridjeva i participa, jer redovito razlikuje neodređeni i određeni oblik, a osim toga tvorba participa i njihova učestalost podsjećaju na staroslavenski jezik.

1. *Pošad iz Beča, obišad* nekoliko sel... 2. Ogleđavše malo Slovence, svrnimo okom i na Srblje... 3. I danas hvala tomu dobrostivu Srbinu, mene *prihranivšu* i *potpomogšu* i *naučivšu*... 4. *Navraćaje* razgovor...

To se posebno odnosi na dativ apsolutni koji u Kurelca možemo naći na više mjesta:

1. *Rekšu Rakovcu*, da ga je strah...
2. *Profesorom* toga se žamora *plašćem*... odvratih

Druga je osobina česta uporaba dvojine: *iz dvaju rukopisu, širokih rukavu, te me uvedosta u kuću i pokazasta*. U skladu sa staroslavenskom normom Kurelac tvori futur (*ja budu govoriti, što odgovoriš Bogu*) i imperativ (*ona me čuvaj i do konca uhrani*), upotrebljava staroslavenske zamjenice (*se jeseni, ohranit nje svetinju*) itd. Na leksičkom planu mogli bismo nabrojiti vrlo mnogo elemenata, ali evo maloga izbora: *bližik* (rođak), *bljudo* (zdjela), *batog* (štap), *čatiti* (čitati), *čislo* (broj), *dreselje* (žalost), *dvar* (vrata), *glubinja* (dubina), *gobzovata* (obilata), *horugva* (zastava), *izkrnji* (bližnji), *lačan* (gladan), *mazda* (osveta), *prepočitati* (štovati), *pruditi* (koristiti), *slovo* (riječ), *stav* (kip), *suhvica* (osušeni grozd), *trebnik* (molitvenik) itd.[25] Pri takvim i sličnim nabranjima moramo voditi računa o tom koja od rješenja Kurelac nudi kao standardna, a koja upotrebljava u osobitim kontekstima. Zasad znamo da nije bio dosljedan, a za bogatije spoznaje bit će potrebna nova sustavna istraživanja. Staroslavenizme će povremeno koristiti i hrvatska leksikografija. Kada je pisao svoj poznati *Rječnik znanstvenoga nazivlja* (1874–1875), temeljno djelo hrvatske znanstvene terminologije, Bogoslav Šulek postupao je po »načelu bliskosti«, tj. kada nije imao hrvatskih riječi, prvo je posuđivao iz drugih slavenskih jezika, pa i iz staroslavenskoga, no prilično rijetko. Jedan od najboljih poznavatelja Šulekova djela Ljudevit Jonke napisao je da on *preuzimajući riječi iz crkvenoslavenskoga jezika... provodi ponašivanje*. [26] Jonke tu navodi primjere kao što su *sućanstvo, sućstvo, sući, osućenje, dvari, predvarje, žrec, žazlo*. »Ponašivanje« tih riječi izvršeno je prije mnogo stoljeća pa ih je Šulek mogao naći u navedenom obliku u starim hrvatskim tekstovima. Jonke dalje tvrdi: *No veći dio označenih crkvenoslavenskih riječi ne samo što nije usvojen, nego je bio i nepotreban pored novijih riječi i pored mogućnosti stvaranja riječi od novijih izvora. Za potvrdu toga navodim riječ kon (Ursprung, 1230) pored zabilježena u Šuleku izvora, zameta; riječ grid (Satelit, 374) pored zabilježene družice i mjeseca; riječ iska (Postulat, 433) pored zabilježena zahtjevka; riječ načajati se, načajane (Anwartschaft, 634) pored mogućnosti stvaranja riječi od živa korijena ček-, što ga vidimo u glagola čekati*. [27] Zanimljivo je ipak primijetiti da se ni većina riječi koje Jonke drži prikladnijima nije udomaćila, što bi moglo značiti da je Šulek imao razloga pokušati i sa staroslavenizmima jer je osjećao da konkurentne riječi nemaju velikih izgleda da postanu prihvatljivim terminima. I drugi su hrvatski leksikografi koristili staroslavenizme u svojim rječnicima, ali spomenut ćemo samo jedan primjer iz našega vremena. U svome *Rječniku razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika* (Zagreb 1992) hrvatski je jezikoslovac Vladimir Brodnjak u »srpski stupac« stavljao riječi kao što su *agnec nezlobivi, bdenije, beslovesam, besmrtije, blagovoljenje, blagoutrobje*, i objašnjavao ih hrvatskim leksemima *nevino janje, bdijenje, nerazuman, besmrtnost, naklonost, uživanje u jeli i piću*. To znači da su u hrvatskom stupcu navedene standardne riječi, a u srpskom stilistički izrazito obilježene, što je posve neprihvatljiv metodološki postupak. Staroslavenizmi će se pojavljivati i u tekstovima novijih razdoblja hrvatske književnosti. Neki postupci Josipa Pupačića, Nikole Milićevića, Maka Dizdara, Abdulaha Sidrana, Mirka Kovača već se interpretirani u raspravi Eduarda Hercigonje, a oslonjenost Krležinih *Balada* na glagoljašku tradiciju u raspravi Radoslava Katičića. [28] U ovoj

ću prilici upozoriti na takve elemente u hrvatskome povijesnom romanu. Autori tih romana nastoje čitateljstvo poučiti hrvatsku povijest, ali i nametnuti vrijednosne sudove. U pojednostavljenim slikama procesija koje prate hrvatskoga kralja stupa i sjajno odjeveno latinaško svećenstvo. I kada je to konstatirao, pisac dodaje: *Iza latinskih, eto hrvatskih svećenika, hrvatskoga obreda. Njihovo odielo bilo je isto tako sjajno, ali njihova su lica odavala veću pobožnost i čednost. Neki od njih nosili svete knjige, koje su blagosloveli svojim rukama sami sveti apoštoli Ciril i Metod, kad su bili u Bieloj Hrvatskoj. Te knjige bile su bogato uvezane i obtočene srebrom i urešene dragim kamenjem.*[29]

U oblikovanju toga dvojstva (latinaško-glagoljaškoga) pisci se kadšto služe prepoznatljivim izrazima iz liturgijskih glagoljičnih knjiga, točnije ili slobodnije navedenima. To im pomaže da izbjegnu opširnije opise i s malo riječi postignu ugođaj koji žele:

»Gospodi pomiluj!« kliču Hrvati.

»Kyrie eleison!« viču Latini.[30]

U istom romanu dječak na pitanje zna li slova, odgovara: *Az, buki, vedi, glagol, slovo...*[31]

Kada im je do stvaranja posebno svečanih ugođaja, liturgijskih ili kakvih drugih, pisci poučnih povijesnih romana nastoje jezičnim elementima hrvatskostaroslavenskoga jezika pojačati rodoljubne osjećaje: *Mahnitom radošću pjevao je narod hrvatski: »Slava va višnjih Bogu! I na zemlji mir človekom blagovolenija«. Ljudi su se poznati i tuđi grlili i padali su jedan drugome u naručaj. Klikitali su. Ijujuškali su. Igrali kolo. Nikad nisu crkve hrvatske bile pune kao sada. I sam kralj Petar Krešimir pjevao je pobožno: Slava va višnjih Bogu!*[32]

★

Pokušaji od XVI. stoljeća nadalje da se osobine hrvatskostaroslavenskoga jezika ugrade u hrvatski jezični standard bili su zakašnjeli i nisu imali izgleda na uspjeh. Taj je jezik nastavio živjeti u leksikografskim djelima i u književnim ostvarenjima te na filološkim radnim stolovima.

Bilješke

[1] Josip Hamm, *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*, Slovo, 13, Zagreb, 1963, str. 43–67.

[2] Isto kao 1, str. 66.

[3] Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, Zagreb, 1963, str. V–XIV, 1–203. Poglavlje je o staroslavenskim redakcijama i recenzijama na str. 187–198.

[4] Nikolaj N. Durnovo, *Mysli i predpoloženija o proishozdenii staroslavjanskogo jazyka i slavjanskih alfavitov*, Byzantinoslavica, 10, Prag, 1929.

[5] Naravno, tu treba izdvojiti spontane pogreške ili ekstremne slučajeve u kojima hrvatski glagoljaš kadšto namjerno čita i iako je u tekstu grafem jat. Aleksej I. Sobolevskij navodi da su rusizmi u Ostromirovu evanđelju i u Pandektima Antioha (XI. st.) »bez vsjakoje posledovatelʹnosti«, a u Arhangel'skom evanđelju (1092) ili u nekim drugim tekstovima su sustavni, pred nama je »obrusevšij cerkovnoslavjanskij jazyk«. Vidi u njegovoj knjizi *Istorija ruskogo literaturnogo jazyka*, Lenjingrad, 1980, str. 29.

[6] Opisivatelji ruske redakcije često spominju npr. gramatički morfem o-osnova za instr. jednine (-ѣтъ ili -ѣтъ umjesto očekivanoga -омъ) ili jat (ѣ) umjesto prednjega nazala (ѣ) u genitivu jednine te u nominativu i akuzativu množine a-osnova. Vidi: Imre Tot, *Russkaja redakcija drevnebolgarskogo jazyka v konce XI – načale XII vv*, Sofija, 1985. Kod opisa češke redakcije također se spominje prvonavedeni instrumentalni morfem ili npr. genitivni zamjenički oblik *mne* umjesto očekivanoga *mene*. Vidi: Radoslav Večerka, *Staroslověnština*, Prag, 1984. Za razradu precizne metodologije proučavanja staro-

slavenskih redakcija zalaže se Jasmina Grković-Mejdžor u tekstu *O metodologiji proučavanja crkveno-slovenskog jezika*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, XL, 1–2, Novi Sad, 2005, str. 11–20.

[7] Isto kao 1, str. 53.

[8] Hammovu podjelu zasad prihvaćamo svjesni da je ne samo u XIII. (oblikovanje plenarnoga misala i brevijara koje će franjevci pronijeti kroz cijeli katolički svijet) nego i u XII. st. bilo ozbiljnih redigiranja hrvatskoglagoljskih svetopisamskih tekstova. O tome vidi: Johannes Reinhart, *Eine Redaktion des kirchenslavischen Bibeltextes im Kroatien des XII. Jahrhunderts*, Wiener slavistisches Jahrbuch, 36, Beč, 1990, str. 194–241. Reinhart navodi brojne primjere koje će buduća istraživanja hrvatskostaroslavenskoga morati uzeti u obzir. Naravno, smjena liturgijske paradigme teoretski ne mora značiti i smjenu jezične, ali teško da je promjena liturgijskih obrazaca mogla ostati bez utjecaja na jezik.

[9] Zanimljivo je da su *Bašćansku ploču* u tom kontekstu i prije spomenuli i dosljednije spominjali češki nego hrvatski paleoslavisti. Vidi u knjizi Radoslava Večerke navedenoj u bilješci br. 6 i u udžbeniku Josefa Kurza *Učebnice jazyka staroslavěnskeho*, Prag, 1969, str. 37. U novije je vrijeme dva spomenuta odlomka apostola Đorđe Trifunović ubrojio u predstavnike srpske glagoljične pismenosti. Vidi njegove knjige *Stara srpska književnost*, Beograd, 1994. (osobito str. 103, 337 i 338) i *Ka počecima srpske pismenosti*, Beograd, 2001, posebice poglavlje *O glagoljici kod Srba* (161–185). Trifunović navodi jezične podudarnosti između spomenutih glagoljičnih i srpskih ćirilčnih tekstova i upozorava na miješanje ćirilice i glagoljice u ćirilčnim srpskim tekstovima. Jezičnih podudarnosti između drugih hrvatskoglagoljskih tekstova i spomenutih odlomaka apostola može se navesti vrlo mnogo, u mnogim slavenskim sredinama u srednjem se vijeku miješaju ćirilica i glagoljica. Jedini argument koji se u prvi mah čini vrlo snažnim jest činjenica da su u tim tekstovima zabilježeni istočni liturgijski obrasci. Zasad ću samo reći da u srednjovjekovnoj Italiji egzistiraju deseci istočnih obreda i da istočno i zapadno tada ne treba previše pojednostavljeno miješati s pravoslavnim i katoličkim u kasnija vremena.

[10] Stjepan Damjanović, *Rezultati i perspektive istraživanja jezika Bašćanske ploče*, u zborniku *900 godina Bašćanske ploče*, Baška, 2000, str. 57–67.

[11] Evo kako glase neki natpisi! *Plominski*: SE E PISŦLB S...; *Valunska ploča* uz latinski ima ovaj tekst TĚHA SINŦ VŦ(NU)KŦ JUNA; *Krčki natpis* SE ZIDA MAJŦ OPATŦ I RADONĚ RUGOTA DOBROSLAV(Ŧ). Na tim (i drugim) hrvatskoglagoljskim epigrafima vidi se težnja prema poštivanju zakona otvorenih slogova, a pažnju privlače dvije pojedinosti: a) u *Plominskom natpisu* nalazi se l-particip *pisŦlb*, u kojem prvo Ŧ zamjenjuje a. Riječ je o hiperkorektnosti, a hiperkorektnost je osobina knjiškosti. Sve redakcije nude puno primjera za tu pojavu. Zamjena a > Ŧ potaknuta je zamjenjivanjem Ŧ > a jer pisac/pisar ne zna da na tom mjestu jora nikada nije bilo. Zanimljivo je da i na *Supetarskom ulomku* nalazimo instrumentalno IĚKOVŦM(Ŧ). Istraživači ruske i češke redakcije, kao što smo već vidjeli, često spominju instrumentalno *-ŦmŦ* (umj. -omŦ) u o-osnova kao osobinu tih redakcija. Vidi radove navedene pod 6 i pod 9. b) U *Krčkom natpisu* nalazimo aoristni oblik *zida*, tj. noviji oblik (u odnosu na praslavensko i staroslavensko *zvdati*, u kome je prezentsko i (ziždq) »preselilo« u infinitiv i iz njega u druge oblike.

[12] U njima se javlja karakterističan hrvatski štapić. Vidi: Stjepan Ivšić, *Bečki listići*, Hrvatska enciklopedija, sv. II, str. 324.

[13] Svi dosad pomnije proučeni tekstovi pokazuju npr. da se upotrebljava samo jedan znak za poluglase: osim u *Mihanovićeve odlomku apostola* to je uvijek jor. Poluglasi se nikada ne zamjenjuju punim samoglasnikom, nikada nisu ispušteni na mjestima gdje ih očekujemo, a javljaju se tamo gdje ih u praslavenskom nije bilo (uglavnom razbijaju skupine konsonant + sonant). Manje je dosljedno poštivanje norme za jat: uz vrlo uredne tekstove *Bašćanske ploče*, *Bečkih listića* i *Mihanovićeve odlomka apostola*, imamo dosta česte zamjene ê u e u *Grškovićeve odlomku apostola* i znatan broj ikavizama u *Splitskom odlomku misala*.

[14] Isto kao 1.

[15] Milan Mihaljević, *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*, Zagreb, 1991. Autor se, kao što sam kaže, nije upuštao u naglasnu problematiku i samo je djelomično obradio

morfemsku strukturu sloga, ali u svemu drugome ponudio je vrlo dobro obrazložena rješenja. No i obrada morfemske strukture sloga bila je poticajna za druge istraživače (Gadžijeva).

[16] Marinka Šimić, *Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima*, Slovo, 50, Zagreb, 2000, str. 5–117.

[17] Isto kao 16. Samo u dva od šesnaest proučenih tekstova prevladava takav način bilježenja.

[18] Isto kao 1.

[19] Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Zagreb, 1975, str. 110.

[20] Isto kao 19, str. 110. i dalje.

[21] Pjesmu u ćirilčnoj transliteraciji donosi Ivan Milčetić u djelu *Hrvatska glagoljska bibliografija*, Starine, XXX, Zagreb, 1911, str. 78–79.

[22] Vrlo se dobar uvid u postupak rusificiranja može dobiti iz rasprave slovenske slavistice Vande Babič, *Tri plasti morfoloških vplivov v Levakovičevem brevirju in Karamanovih izdajah misala in brevirja*, u zborniku *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb – Krk, 2004, str. 657–666. U popisu literature navode se i drugi relevantni radovi o toj temi.

[23] Isto kao 19, str. 64–65.

[24] Isto kao 19, str. 113.

[25] Svi su primjeri iz knjige Zlatka Vinca *Putovima hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb, 1978. O Kurelcu se opsežno raspravlja na str. 405–470.

[26] Ljudevit Jonke, *Slavenske pozajmljenice u Šulekovu »Rječniku znanstvenoga nazivlja«*, u knjizi *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Zagreb, 1971, str. 174.

[27] Isto kao 26, str. 174–175.

[28] Eduard Hercigonja, *Problemi i metode analize stilematike hrvatske srednjovjekovne proze*, u knjizi *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb, 1983, str. 281–295; Radoslav Katičić, *Zapisi s izvorišta*, Slovo, 25–26, Zagreb, 1976, str. 394–406.

[29] Velimir Deželić, *Prvi kralj. Historijski roman iz hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1903, str. 11.

[30] Lovre Katić, *Kraljica Jelena*, Zagreb, 1935, str. 24.

[31] Isto kao 30, str. 43.

[32] Velimir Deželić, st.; *Petar Krešimir*, Zagreb, 1932, str. 174. Zanimljivo je da isti pisac u romanu *Prvi kralj* iste riječi stavlja u usta kralju Tomislavu.